До спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук,
доцента **Корнієнко Світлани Григорівни** на дисертацію
МАЛЬЧЕНКА ВОЛОДИМИРА ВІКТОРОВИЧА
«Культурна межа як феномен соціальної складності»,
поданну на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Проблема межі належить до тих філософських тем, які здаються остаточно опрацьованими доти, доки історія не повертає їх у практичну площину. Останнє десятиліття повернуло цю тему Україні з такою силою, що питання про те, чим є культурна межа, як вона встановлюється, ким утримується і що відбувається з людиною, коли ця межа зсувається, перестало бути суто академічним. Мільйони переміщених людей, окуповані території, деколонізаційний перегляд культурної спадщини, стрімке розширення цифрового середовища – усе це утворює той досвідний матеріал, філософське опрацювання якого належить нині до першочергових завдань вітчизняної соціальної філософії. Дисертація В. В. Мальченка постає саме такою спробою: вона пропонує теоретичну рамку, у якій розрізнені на перший погляд явища – цивілізаційне пограниччя, вимушене переміщення, деколонізація, віртуалізація – осмислюються як прояви одного феномена.

Теоретичним інструментом такого осмислення обрано парадигму складності, теоретичним ядром якої виступає синергетика. Вибір видається виправданим по суті справи. Соціальна реальність, елементами якої є наділені свідомістю та волею суб'єкти, погано піддається опису мовою сталих структур і фіксованих меж; апарат самоорганізації, нелінійності, емерджентності та темпоральності дає змогу утримати її процесуальний характер. Автор спирається водночас на класичну лінію (І. Пригожин, Г. Хакен, Е. Морен,

К. Майнцер, Р. Том) і на українську традицію соціальної синергетики та психосинергетики (І. Єршова-Бабенко, І. Добронравова, Л. Бевзенко, І. Доннікова, Ю. Мєлков), що надає роботі поважної дослідницької генеалогії та вписує її у вітчизняний філософський контекст.

Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 210 сторінок, основна частина – 180 сторінок. Список використаних джерел налічує 177 найменувань, з них 111 іноземними мовами; помітною є питома вага праць 2023–2025 років, що засвідчує роботу автора з актуальним станом дискусії. За композицією та обсягом дисертація відповідає чинним вимогам.

Науковий апарат дослідження сформульовано коректно та взаємоузгоджено. Мета – концептуалізація культурної межі як феномена соціальної складності – узгоджується з об'єктом (соціальна складність як спосіб організації соціокультурної реальності) та предметом дослідження (культурна межа як людиномірний хронотоп соціальної складності). Дев'ять дослідницьких завдань розподілено між дев'ятьма підрозділами, що забезпечує прозорість структури та дозволяє простежити рух авторської думки від загальнотеоретичного плану до конкретно-історичного матеріалу.

Методологічна база роботи об'єднує соціально-філософський аналіз, синергетичний, системний, мережевий, феноменолого-герменевтичний та екзистенційний підходи. Автор сам застерігає проти прочитання цього комплексу як еклектичного набору, і застереження має підстави: наскрізну функцію тут виконує концепт хронотопу, який утримує в полі зору просторовий і часовий виміри межі та забезпечує зв'язність теоретичної рамки на всіх етапах дослідження.

Перший розділ закладає теоретичне підґрунтя роботи. Дисертант обґрунтовує розуміння парадигми складності як нового типу наукової раціональності, у якому знімається традиційна опозиція порядку і хаосу, детермінованості та випадковості, а епістемологічні принципи складного

мислення – системний, голографічний, рекурсивної петлі, авто-еко-організації – у побудові онтології складності набувають онтологічного статусу. Заслуговує на підтримку положення про інформаційний вимір самоорганізації, розкритий Г. Хакеном: теза про культуру як джерело негентропії надає соціальному застосуванню парадигми складності таку змістовну опору, яка виводить його за межі суто метафоричного вжитку. Найбільш вдалою частиною розділу видається підрозділ 1.3, де здійснено історико-філософську реконструкцію понять топосу і хори від Платона й Арістотеля через Секста Емпірика до сучасної соціальної топології П. Сорокіна, П. Бурдьє, Е. Гідденса та акторно-мережевої теорії. Тут дисертант демонструє здатність працювати з першоджерелами й робити самостійні спостереження: показово, зокрема, зауваження про те, що антична думка наголошувала передусім на пов'язувальній функції межі, тоді як сучасні конотації зміщені в бік поділу.

Другий розділ, присвячений антропології складності, містить найоригінальніші результати дослідження. Реконструкція антропологічних типів «людини-мандрівника», «людини-навігатора» та «людини-прикордонника» (підрозділ 2.3) виконана на добротному матеріалі – від М. Шелера і Г. Марселя через В. Табачковського і Н. Хамітова до сучасних border studies. Особливо вдалим є залучення рікерівського розрізнення тотожності-незмінності (idem) та тотожності-самості (ipse) для пояснення того, у який спосіб утримується ідентичність навігатора: висновок про наративну природу цього утримання і про здатність людини нести культурну межу в собі належить до найсильніших положень дисертації. Так само переконливим є переосмислення маргінальності – рух від класичного трактування Е. Стоунквіста до сучасних підходів Б. Дж. Паркера – у результаті якого маргінальна позиція постає ресурсом культурної творчості. Обґрунтованим видається й авторське застереження щодо акторно-мережевої теорії, яка, за всієї її евристичної цінності, схильна нівелювати специфіку людського буття, пов'язану зі смислопокладанням.

Підрозділ 2.4 переводить теоретичні побудови в площину українського досвіду, розглянутого у трьох аспектах – цивілізаційного перехрестя, переміщення та деколонізації. Найцікавішим тут є положення про здатність культурної межі до релокації разом із суб'єктом: воно пояснює, чому масове переміщення українців породжує нові, гібридні, мережеві форми ідентичності замість розчинення у культурах прийому. Цінною є й запропонована автором корекція бауманівської концепції плинної модерності: українська плинність, слушно зауважує дисертант, має радше вибухоподібну, ніж ерозійну темпоральну логіку, що засвідчує залежність самого концепту від соціокультурного контексту його застосування. Прикметно, що деколонізацію осмислено як трансформацію топології культурного простору – перехід від ієрархічної до мережевої організації смислів, нерозривно пов'язаний з утвердженням людиноцентричних та демократичних цінностей.

Третій розділ розгортає аналіз культурної межі в умовах віртуалізації. Дисертант простежує історико-філософську традицію осмислення віртуального, обґрунтовує статус віртуальної реальності як складності, що є частиною соціальної складності й водночас виходить за її межі, та виокремлює особливості віртуальної культури – відсутність тілесного як субстанційної основи, розмивання меж індивідуального «Я», просторову організацію у вигляді візуалізації змісту й часову організацію у формі нескінченного «зараз». Найпродуктивнішим у розділі є положення про псевдо-суб'єктність: поява систем, які імітують суб'єктність, не будучи суб'єктами, руйнує презумпцію суб'єктності співрозмовника, на якій тримається смислотворча природа культурної комунікації. Це формулювання виводить проблематику дисертації у поле найгостріших сучасних дискусій і має самостійну теоретичну вагу.

Загалом дисертація відзначається послідовністю викладу, зрілим філософським письмом, коректністю цитування та узгодженістю [illegible] висновків. Теоретичне значення одержаних результатів полягає у розширенні апарату осмислення соціокультурної реальності, доступного соціальній

філософії, філософській антропології та філософії культури. Практична цінність роботи пов'язана з можливістю використання її матеріалів у викладанні нормативних і вибіркових курсів, а також в експертно-аналітичній діяльності, спрямованій на осмислення соціокультурних трансформацій воєнного та повоєнного періоду – передусім у питаннях інтеграції переміщених осіб, деколонізації культурного простору та регуляції цифрового середовища.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження в цілому, вважаємо за доцільне висловити низку зауважень та побажань.

1. Автор оперує розгалуженим термінологічним рядом: «межа», «кордон», «пограниччя», «приграниччя», «фронтир», «міжкордоння», «межа-хронотоп», «межа-контекст», «межа-прикордоння». Кожне з цих слів має власну історію та власне смислове навантаження, до того ж українські «межа» і «кордон» розподіляють між собою те поле, яке англомовна традиція розводить через boundary, border і frontier. У тексті ці терміни подекуди вживаються як взаємозамінні. Формування робочого глосарія на початку підрозділу 1.3 або 2.1 із чіткою фіксацією авторських понятєвих розмежувань дозволило б посилити термінологічну визначеність дослідження, унеможливити неоднозначність інтерпретації базових категорій та забезпечити більш прозору реконструкцію концептуальної структури роботи.

2. У підрозділі 1.3 дисертант вводить платонівське поняття хори і дає йому цікаве тлумачення – як міжкордоння, простору між топосами, що не належить жодному з них повністю, як «нічийного» і рухливого просторово-часового феномена. Ця знахідка має значний евристичний потенціал, проте далі в тексті хора не з'являється: ані антропологічний розділ, ані розділ про віртуалізацію її не використовують. Тим часом саме віртуальний простір напрошується на осмислення в категоріях хори – як середовище, що вирощує форми, самé залишаючись позбавленим форми. Розгортання цієї лінії надало б роботі додаткової концептуальної зв'язності й позбавило б підрозділ 1.3 присмаку автономного історико-філософського екскурсу.

3. Потребує прояснення методологічний статус запропонованої антропологічної типології. «Людина-мандрівник», «людина-навігатор» і «людина-прикордонник» функціонують у тексті у трьох різних режимах: як екзистенційні модуси, що можуть чергуватися в одній людині (автор прямо пише, що в людині періодично «прокидається» навігатор); як сталі антропологічні типи, що вступають між собою в діалог; і як описові характеристики реальних соціальних груп, зокрема переміщених осіб. Ці режими мають різні межі застосовності. Визначення того, чи йдеться про ідеальні типи у веберівському сенсі, чи про феноменологічні описи модусів існування, надало б типології статусу робочого аналітичного інструмента.

4. Український кейс проголошено парадигмальним для філософського осмислення межі, і матеріал підрозділу 2.4 значною мірою це підтверджує. Проте теза про парадигмальність за самою своєю природою потребує зіставлення: щоб показати, що певний досвід є зразковим, слід продемонструвати, у чому він збігається з іншими пограничними просторами і чим від них відрізняється. Балканський, балтійський, ірландський чи польсько-німецький досвід пограниччя, а також ситуації постколоніального перевизначення меж поза європейським контекстом дали б ту порівняльну перспективу, якої тут бракує. Без неї парадигмальність українського випадку залишається радше постульованою, ніж доведеною.

5. Положення про псевдо-суб'єктність, відзначене вище як одне з найпродуктивніших, розгорнуте конспективно – на кількох сторінках підрозділу 3.2. Поза увагою залишився важливий поворот: генеративні системи виступають сьогодні вже й продуцентами культурних артефактів, тобто входять у саме виробництво смислів, на якому, за авторською концепцією, тримається культурна межа. Звідси постає питання, якого дисертант прямо не формулює: чи здатна межа, визначена як межа людинотворчих смислів, утримуватися в середовищі, де дедалі більша частка смислової продукції має нелюдське походження. Тут було б доречним і докладніше співвіднесення з латурівськими «нелюдьми», яких автор згадує

побіжно. Загалом третій розділ, що містить два підрозділи проти чотирьох у другому, виглядає стислим порівняно з рештою роботи, хоча його проблематика має чи не найбільший потенціал подальшого розвитку.

Висловлені зауваження мають характер побажань і запрошення до наукової дискусії. Вони не ставлять під сумнів ані актуальності, ані наукової новизни, ані теоретичної і практичної значущості виконаного дослідження і можуть бути сприйняті як орієнтири подальшої роботи автора над обраною проблематикою.

Аналіз тексту дисертації та наведеного в ній переліку опублікованих наукових праць дає підстави для такого висновку: дисертаційне дослідження Мальченка Володимира Вікторовича «Культурна межа як феномен соціальної складності» є самостійною завершеною науковою працею, що містить нові, теоретично обґрунтовані результати. За актуальністю та глибиною, характером наукової новизни, обґрунтованістю висновків, обсягом та оформленням, повнотою викладу основних положень у фахових публікаціях дисертація відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, до кандидатських дисертацій, а її автор – Мальченко Володимир Вікторович – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії
імені професора М. Л. Култаєвої
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди Світлана КОРНІЄНКО

Підпис Світлани Корнієнко
засвідчується зав. загальним відділом
04.09.2026 р.